

RADOSŁAW LOŁO

Instytut Historii
Akademia Finansów i Biznesu Vistula w Warszawie
ORCID: 0000-0003-2430-3148
lolor.j@poczta.onet.pl

Początki parafii w Pawłowie Kościelnym a kariery Dzierzgowskich h. Jastrzębiec

Tekst przedstawia genezę i najstarsze dzieje parafii w Pawłowie. Erygowana w 1456 r. z wydzielonych wsi sąsiednich parafii od początku miała stać się elementem rezydencji rodowej Dzierzgowskich h. Jastrzębiec. Synowie fundatora Pomścibora (Jan i Mikołaj) w początkach XVI w. zaczęli osiągać wyższe szczeble w hierarchii senatorskiej i kościelnej. Skłoniło ich to do budowy nowej, murowanej świątyni, według wzorów stosowanych wówczas na Mazowszu. Dzięki fundacji Pomścibora powstał przed 1571 r. pierwszy tego typu w Polsce renesansowy, piętrowy nagrobek autorstwa Santiogo Gucciego. Pawłowo powstało więc jako fundacja Dzierzgowskich, którzy parafię i świątynię traktowali jako elementy swej rezydencji, mającej ukazać krótką, jak się okazało, chwałę rodu.

Słowa kluczowe: Mazowsze, ziemia ciechanowska, historia XV–XVI w., Dzierzgowscy, Pawłowo Kościelne, parafia, kościół w Pawłowie

The Origins of the Parish in Pawłowo Kościelne and the Careers of the Dzierzgowski Family of the Jastrzębiec Coat of Arms

The article presents the origins and the early history of the parish in Pawłowo. Established in 1456 from villages separated from neighboring parishes, it was intended from the outset to become part of the family residence of the Dzierzgowski family of the Jastrzębiec coat of arms. The sons of the founder Pomścibor (Jan and Mikołaj) began to attain higher positions of the senatorial and ecclesiastical hierarchy at the beginning of the 16th century. This prompted them to construct a new brick church, following architectu-

ral models then used in Mazovia (e.g., Serock, Zakroczym, Kiernozia). The function of a family necropolis was secured for the church by Jan's son, Feliks Zbożny. Thanks to his foundation, before 1571 the first Renaissance two-storey tomb of this type in Poland was created, designed by Santi Gucci. Pawłowo thus emerged as a foundation of the Dzierzgowski family, who regarded the parish and its church as elements of their residence intended to display the—ultimately short-lived—glory of the family.

Keywords: Mazovia, history of the 15th–16th centuries, Dzierzgowski family, Ciechanów Land, Pawłowo Kościelne, parish, church in Pawłowo

Parafia w dzisiejszym Pawłowie Kościelnym, choć o średniowiecznym rodowodzie i z ciekawym architektonicznie późnogotyckim kościołem, w nim zaś z artystycznie i historycznie ważnym renesansowym nagrobkiem, nie doczekała się zbyt wielu opracowań monograficznych¹. Słabo zachowały się akta wizytacyjne parafii, stanowiące główną podstawę źródłową opracowania niniejszego tekstu². W funkcji pomocniczej wykorzystano więc materiały z Archiwum Skarbu Koronnego w AGAD³, wypisy źródłowe z Kartoteki Adama Wolffa⁴ oraz wyszczególnione w bibliografii edycje źródłowe. Nieco więcej miejsca w pracach naukowych poświęcono fundatorom parafii i świątyni, czyli Dzierzgowskim z rodu Bolesławów h. Jastrzębiec⁵.

¹ Pomijają ją najważniejsze wydawnictwa encyklopedyczne: *Encyklopedia kościelna*, t. XVIII, Warszawa 1892; *Encyklopedia katolicka*, t. XV: *Pastoralna psychologia-Porphyreon*, red. S. Wilk i in., Lublin 2011. Nie wspomina o Pawłowie A.J. Nowowiejski, *Płock. Monografia historyczna*, Płock 1930 oraz *Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844–1855)*, t. IV: *Gubernia Płocka*, oprac. R. Kunkel przy udziale W. Szymańskiego, Warszawa 2013. Krótko o Pawłowie: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, W. Walewski, F. Sulimierski, t. VII, Warszawa 1886, s. 913 oraz w materiałach do słownika geograficzno-historycznego Mazowsza na stronie IH PAN: <https://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=14339&q=Paw%C5%82owo&d=0&t=0> (dostęp: 12.12.2025); A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej w XV wieku: (1370–1526)*, Wrocław 1970, s. 85–86, 123, 126; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 10: *Dawne woj. warszawskie*, z. 18: *Przasnysz i okolice*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska, Warszawa 1980, s. 19–20 (dalej: KSZ, t. 10, z. 18); R.M. Kunkel, *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006, s. 28–283.

² Brak wizytacji parafii w Pawłowie w Archiwum Diecezjalnym w Płocku (dalej: ADP): AV nr 1, *Acta visitationis 1591 r.*; AV nr 9: *Akta wizytacji z r. 1609, dekanat sierpecki, szreński, zakroczymski, przasnyski; Materiały do dziejów ziemi płockiej*, t. 7: *Ziemia przasnyska*, oprac. M.M. Grzybowski, Płock 1995. Z zachowanych: ADP AV 268, *Wizytacja 1756 roku*, k. 109–122 oraz ogłoszona drukiem wizytacja z 1817 r.: *Z archiwaliów diecezjalnych XIX wieku. Dekanat przasnyski*, z. 7, oprac. M.M. Grzybowski, Płock 2000, s. 79–87.

³ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego ASK I-Rejestry poborowe, sygn. 1/7/0/3/66, k. 538; AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego ASK I-Rejestry poborowe, sygn. 1/7/0/3/27, k. 808, 827.

⁴ A. Wolff, *Pawłowo Kościelne. Kartoteka powiatu przasnyskiego w średniowieczu. Kartoteka Słownika historyczno-geograficznego Mazowsza w średniowieczu*, <https://rcin.org.pl/ihpan/dlibra/publication/76079/edition/57289/content> (dostęp: 12.12.2025).

⁵ A. Wolff, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370–1526*, Warszawa 1962, s. 287, 297; E. Opałiński, *Rodziny wielkosenatorskie w Wielkopolsce, na Kujawach i na Mazowszu za Zygmunta III. Podstawy karier*, Warszawa 2007, s. 40, 42, 79, 115, 181; M. Wilska, *Mazowieckie środowisko dworskie Janusza Starszego. Studium społeczne*, Warszawa 2012, s. 105.

Z nich zaś najwięcej uwagi przykuł oczywiście Mikołaj Dzierzgowski (ok. 1490–1559), prymas w latach 1546–1559, a zarazem konsekратор świątyni parafialnej⁶. Pod względem chronologicznym tekst obejmuje okres od momentu uchwycenia źródłowo aktywności fundatora parafii Mikołaja Nagórki (z Dzierzgowa/z Pawłowa), to jest od roku 1426, do czasu wykonania dla rodu Dzierzgowskich zbiorowego, renesansowego nagrobka w kościele parafialnym w latach 70. XVI stulecia. Moment ten zamyka bowiem, naszym zdaniem, okres kształtowania się świątyni w funkcji, w jakiej chcieli ją widzieć Dzierzgowscy, którzy zresztą potem już wsią Pawłowo nie władali.

Pierwszym rozpoznany źródłowo członkiem rodu Bolesćiców/Jastrzębców był Paweł Nagórka (Pasco dictus Nagorka), który pisał się z Kosmowa⁷. W roku 1381 występował jako podskarbi książęcy, a w latach 1391–1393 jako podkomorzy warszawski. Nieco później, bo w okresie 1401–1403, był zaś podkomorzym zakroczymskim. W czasach księcia Janusza I Starszego aż 15 razy występował jako świadek. Paweł Nagórka dokonał też fundacji kościoła w Dzierzgowie w 1388 r.⁸ Pozostawił on po sobie synów Jana, Mikołaja Nagórkę, Pawła – kanonika płockiego⁹ i córkę Dorotę, później żonę Mikołaja Gienzy podkomorzego czerskiego. Być może ów Paweł był też lokatorem wsi Pawłowo, która stała się częścią dóbr należących do Mikołaja. Ten bowiem w roku 1419 pisał się z Pawłowa¹⁰, a w 1421 występował jako sędzia łomżyński¹¹. Zrobił, jak się wydaje, dość znaczącą karierę w otoczeniu księcia Janusza I Starszego. W okresie 1439–1441 występował jako podkomorzy zakroczymski, a bezpośrednio później, do roku 1454, był sędzią ciechanowskim. W 1430 r. przebywał w krzyżackiej niewoli, z której został wypuszczony na prośbę księżnej Anny i księcia Bolesława. Często występował w dokumentach książęcych jako świadek. W roku 1457 został kasztelanem ciechanowskim, a w 1464 kasztelanem warszawskim¹². Mikołaj zmarł w roku 1467¹³.

⁶ J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy : prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821, czyli do połączenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z biskupstwem poznańskim*, t. 3, Poznań 1889, s. 135–228; W. Pociecha, *Arcybiskup gnieźnieński, Mikołaj Dzierzgowski, prymas Polski (ok. 1490–1559). Zarys biograficzny*, „Nasza Przyszłość” 1947, nr 2, s. 38–102; tenże, *Dzierzgowski Mikołaj h. Jastrzębiec (ok. 1490–1559)*, PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 145–150; M. Kosman, *Poczet prymasów Polski*, Warszawa 1997, s. 149–152; K. Śmigiel, *Prymasostwo polskie. Instytucja – prymasi – dokumenty*, Warszawa 2018, s. 448–456.

⁷ Identyfikuje się go także jako Nadobra: K. Boroda, *Synowie możnowładztwa i szlachty mazowieckiej na studiach na Uniwersytecie Krakowskim w latach 1400–1515*, w: *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, E. Dubas-Urwanowicz, Białystok 2003, s. 508.

⁸ M. Wilska, *Mazowieckie środowisko dworskie...*, s. 110, J. Grabowski, *Dynastia Piastów mazowieckich. Studia nad dziejami politycznymi Mazowsza, intyulacją i genealogią książąt*, Kraków 2012, s. 541, przyp. 26.

⁹ K. Boroda, *Synowie możnowładztwa...*, s. 508.

¹⁰ A. Wolff, *Pawłowo Kościelne...*, nr 151.

¹¹ Tamże, nr 726, 768, 830.

¹² M. Wilska, *Mazowieckie środowisko dworskie...*, s. 105.

¹³ J. Grabowski, *Janusz II książę mazowiecki, pretendent do tronu polskiego (1455–16 lutego 1495)*, Kraków 2023, s. 286.

Postępy w karierze dworskiej i urzędniczej potrafił przełożyć na rozrost swego osobistego majątku. Już 20 października 1426 r. w Ciechanowie książę Janusz I darował Mikołajowi 10 łanów lasu wokół granic Borkowo, Sbrirzosz (?), Pawłowo i las Smoleń w powiecie ciechanowskim¹⁴. Następnie w 1438 r., z książęcego nadania, Mikołaj otrzymał 7 łanów sąsiadujących z dobrami Rudno¹⁵. Nagórka prowadził też obrót ziemią, próbując, jak się zdaje, scalić swoje dobra w dwa nieodległe kompleksy¹⁶. W 1442 r. otrzymał od księcia prawo niemieckie na wszystkie swoje dobra w ziemi ciechanowskiej z czynszem 2 gr. z łanu¹⁷. W efekcie wymian, zakupów i nadań w chwili śmierci Mikołaja Dzierżgowscy należeli do najzamożniejszych rodów w ziemi ciechanowskiej. Władali dwoma skupiskami dóbr w powiatach przasnyskim i ciechanowskim: jedno duże, składające się z 11 wsi (Dzierżgówek, Ruda, Krery, Międzyłęś, Szumsk, Kamień, Rzęgnowo, Pawłowo, Kosmowo), w tym 2 wsie parafialne: Dzierżgowo i Pawłowo, oraz drugie mniejsze, składające się z 2 wsi: Zdziwoja Starego i sąsiednich Jarek. Nagórka miał również własną „rezydencję miejską” w Ciechanowie¹⁸. Wydaje się, że właśnie z Pawłowa Mikołaj zamierzał utworzyć miejsce rodowej rezydencji. Konsekwentnie pisał się z Pawłowa. W roku 1442 na te właśnie dobra otrzymał wspomniane prawo niemieckie. Wieś położona dogodnie nad rzeką Węgieńką, dobrze skomunikowana (Grudusk 6 km w linii prostej, Węgra 4 km, Czernice Borowe 4,5 km), wydawała się spełniać potrzebne rezydencji kryteria. Można się zresztą doszukać niezbyt odległych analogii znad Węgieńki i to z tego samego okresu. Stanowiąc ją może działalność Jana Rogali z Węgrzynowa, podskarbiego książęcego¹⁹, który jeszcze w czasach biskupa Jakuba z Kurdwanowa doprowadził w roku 1398 do erygowania w Węgrzynowie parafii i zbudował we wsi swoją drewnianą chyba rezydencję²⁰.

Z pewnym prawdopodobieństwem można przyjąć, że w Pawłowie także powstała jakaś drewniana rezydencja (dwór obronny/wieża mieszkalna?). Mając trzech synów: Pomścibora, Stanisława i Pawła, Mikołaj spodziewał się zapewne podziału dóbr i miał powody, by dążyć do powstania drugiej rodowej siedziby, oprócz Dzierżgowia. Dopełnieniem ambitnych zamiarów Nagórki stało się erygowanie w Pawłowie parafii. Jak wiadomo, sieć parafialna w tych okolicach była już wówczas dość gęsta. Można przyjąć za A. Borkiewicz-Celińską, że rozbudowa sieci parafialnej w tym rejonie była efektem zagęszczenia się osadnictwa²¹. Jest to jednak argument mało przekonujący, jeśli wziąć pod uwagę niewielki obszar

¹⁴ *Marticularum Ducatus Masoviae codices saeculo XV–XVI conscripti. T. 1, Liber distinctus numero 333 annorum 1417–1429*, Warszawa 1918, s. 58, nr 375.

¹⁵ A. Wolff, *Pawłowo Kościelne...*, nr 2011.

¹⁶ *Marticularum Ducatus Masoviae...*, s. 43, nr 164.

¹⁷ A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej...*, s. 126.

¹⁸ Tamże, s. 123.

¹⁹ M. Wilska, *Mazowieckie środowisko dworskie...*, s. 97.

²⁰ R. Lolo, *Dzieje parafii w czasach staropolskich*, w: *Dzieje parafii pod wezwaniem Ducha Świętego w Węgrzynowie (1398–2020)*, red. J. Gołota, J. Mirończuk, Ostrołęka 2021, s. 31–59.

²¹ A. Borkiewicz-Celińska, *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej...*, s. 85–86.

tworzonej parafii i późniejsze dane na temat jej zaludnienia. Ponadto istniała założona w pobliżu, przez ojca fundatora, parafia w Dzierzgowie. Należy więc założyć, że głównym celem Nagórki było podniesienie Pawłowa do rangi miejscowości parafialnej. Parafia pawłowska, erygowana 2 lutego 1456 r. przez biskupa Pawła Giżyckiego, powstała więc z wydzielenia kilku wiosek z sąsiednich parafii. Wydzielono zatem wsie z parafii Grudusk i Dzierzgowo²²: Pawłowo, Nowe Pawłowo (Pawłówek), Kosmowo oraz Rzęgnowo. Na uposażenie rektora kościoła przeznaczono dwa łany chełmińskie gruntu, ofiarowane przez fundatora, zwalniając je ze świadczeń²³. Dziesięciny z Rzęgnowa i Nowego Pawłowa przypadać miały biskupowi plockiemu, ale z 6 łanów z Rzęgnowa pozostawiono dziesięciny parafii gruduskiej. Powstała w ten sposób parafia była niewielka i skromnie uposażona. Kolatorem parafii został Mikołaj Nagórka. Zapewne niedługo później wzniesiono w Pawłowie pierwszą świątynię. Zgodnie z aktem erekcyjnym nosiła ona podwójne wezwanie NMP i św. Antoniego Wyznawcy²⁴. To drugie, dość rzadkie wtedy na Mazowszu wezwanie, wiązać należy z przypadającym właśnie na lata 50. XV stulecia wzmożeniem aktywności i popularności św. Jana Kapistrana, który przebywając w Polsce w latach 1453–1454, przy wsparciu kard. Zbigniewa Oleśnickiego, ożywił działalność klasztorów bernardyńskich. W ich efekcie, za sprawą księżnej Anny (wdowy po Bolesławie III), bernardyni pojawili się w roku 1453 w Warszawie²⁵. Z pewnością fakty te były znane obywatelom na warszawskim dworze Mikołajowi Nagórcie. Brak jakichkolwiek wskazówek, by skromnie uposażoną parafię chciał on w przyszłości powierzyć bernardynom, ale samo wezwanie chronologicznie dość jasno łączy się z pojawianiem się bernardyńców w Warszawie. Wspomniana świątynia parafialna z pewnością nie była duża, a wykonano ją w całości z drewna. Zgodnie z obowiązującymi wtedy zasadami była orientowana. Być może murowana była jedynie zakrystia, na co wskazywać może jej połączenie z późniejszą świątynią²⁶. Wtedy, podobnie jak w innych tego typu świątyniach, pełniłaby ona dodatkowo funkcję skarbcza, odpornego na ewentualne pożary czy inne dewastacje. Wokół kościoła musiał być lepiej lub słabiej, ale ogrodzony plac cmentarny. Całość uzupełniały zapewne drewniana dzwonnica oraz plebania. W pobliżu znajdowały się zabudowania plebańskie i prawdopodobnie gospodarcze plebana. Jeszcze w 1819 r. stodoły i chlewy plebańskie opisano zaś jako będące w niezłym stanie²⁷. Należy zatem stwierdzić, że stworzono niezbędne, acz dość skromne podstawy do funkcjonowania w Pawłowie niewielkiej parafii.

²² A. Wolff, *Pawłowo Kościelne...*, *erectio par.*

²³ Rejestr poborowy poglównego z 1674 r. wspomina o 6 poddanych plebana. AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego ASK I-Rejestry poborowe, sygn. 1/7/0/3/66, k. 538.

²⁴ A. Wolff, *Pawłowo Kościelne...*, *erectio par.*

²⁵ A.K. Sitnik, *Bernardyni i ich placówki klasztorne na północnym Mazowszu*, w: *Miejsce, które ratuje. Prostota franciszkańska i rokokowa ekspresja w założeniu pielgrzymkowym w Ratowie nad Wkrą*, red. M. Wardzyński, Warszawa 2020, s. 21.

²⁶ KSZ, t. 10, z. 18, s. 19.

²⁷ *Dekanat przasnyski...*, s. 80.

Można powiedzieć, że dalszy rozwój parafii, świątyni i jej wyposażenia był od tej pory ściśle powiązany z karierą kolejnych Dzierzgowskich. Ta zaś przebiegała sprawnie i efektywnie. Syn Mikołaja Nagórki Pomścibor Dzierzgowski w przeciwieństwie do dwóch swych braci nie został wysłany na studia. Od młodości był pokojowcem księcia Janusza II. Po śmierci Janusza został z nominacji Konrada III stolnikiem (1499), a następnie starostą ciechanowskim. Od 1503 r. był zaś chorążym ciechanowskim. Wreszcie od 1507 r. doczekał się tamtejszej kasztelanii²⁸. Pomścibor jeszcze w 1495 r. dokonał podziału dóbr rodowych między siebie i brata²⁹ Stanisława (w 1478 r. w Akademii Krakowskiej, sędzia i kasztelan ciechanowski, zm. 1510)³⁰ oraz Mikołaja – syna nieżyjącego już drugiego brata Pawła (zm. w 1460, stolnik i pisarz zakroczymski) w ten sposób, że jemu przypadło Pawłowo, Stanisław otrzymał Szumsk, a Mikołaj Dzierzgowo³¹. Dzięki temu z Pawłowa wywodzili się, a zapewne i tam przyszli na świat, dwaj synowie Pomścibora, którzy zrobili kariery już nie na lokalną miarę, ale w skali całego ówczesnego Królestwa Polskiego.

Z małżeństwa z Katarzyną Wilkanowską h. Lis (córką zasłużonego w wojnie pruskiej rotmistrza Adama) miał Pomścibór dwóch synów: Mikołaja i Jana oraz dwie córki: Annę, zaślubioną najprzód Pawłowi Kiernowskiemu, kasztelanowi gostyńskiemu, następnie Marcinowi Śleszyńskiemu, i Barbarę, małżonkę Jana Garwaskiego h. Grzymała, cześnika płockiego³². Wydaje się, że to właśnie kolidacje z Wilkanowskimi, zasłużonymi poplecznikami zdobywającej coraz większe wpływy na Mazowszu królowej Bony³³, były jednym z filarów awansu kolejnego pokolenia Dzierzgowskich³⁴. Janowi pomogło potem także małżeństwo z Dorotą Sobocką h. Doliwa (zm. 1548), powiernicą Bony, siostrą kanclerza wielkiego koronnego Tomasza (zm. 1547)³⁵. Pikanterii tej akurat protekcji dodaje fakt, że – jak podaje Władysław Pociecha – pani Dorota „wpadła ponoć w oko” Piotrowi Gamratowi, a plotkom o tym przeciwstawiał się biskup Andrzej Krzycki³⁶. Mikołajowi zaś w karierze kościelnej pomagał niewątpliwie jego cioteczny brat Mikołaj Wilkanowski, kanonik warszawski, archidiakon płocki i administrator diecezji płockiej w czasie trzeciego poselstwa biskupa płockiego Erazma Ciołka do Rzymu. Znaczną rolę odegrało też wsparcie rodu Gamratów h. Sulima, zwłaszcza Piotra, późniejszego prymasa, i jego brata Jana, vicesgerenta (namiestnika) mazowieckiego przed Dzierzgowskim.

²⁸ J. Grabowski, *Janusz II...*, s. 286.

²⁹ Pomścibor miał jeszcze brata Jana, który w roku 1449 uzyskał w Akademii Krakowskiej bakalaureat, ale chyba niedługo potem zmarł on bezpotomnie. K. Boroda, *Synowie możnowładztwa...*, s. 508.

³⁰ Tamże.

³¹ W. Pociecha, *Arcybiskup gnieźnieński...*, s. 38–39.

³² Tamże, s. 39–40.

³³ J. Dziegielewska, *Mazowszanie na urzędach centralnych w wieku XVI–XVII*, w: *Mazowsze na pograniczu kultur w średniowieczu i nowożytności*, red. M. Dygo, Pułtusk 2007, s. 92.

³⁴ A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny królewskiej w polsce w latach 1504–1548*, Wrocław 1967, s. 142–152.

³⁵ J. Dziegielewska, *Najznamienitsi na Mazowszu za Jagiellonów i Wazów w XVI–XVII w.*, w: *Studia z historii społecznej ofiarowane profesorowi Andrzejowi Wyczańskiemu*, Białystok 2004, s. 158–159.

³⁶ W. Pociecha, *Arcybiskup gnieźnieński...*, s. 40.

Jan Dzierzowski (1502–1558) krótko, bo od marca 1514 r., studiował na Akademii Krakowskiej, nie uzyskawszy żadnego stopnia³⁷. Był początkowo skromnym stolnikiem ciechanowskim. W 1532 r. otrzymał jednak nominację na kasztelanę ciechanowską, w roku 1542 został dużo wyżej lokowanym w hierarchii mazowieckich senatorów kasztelanem czerskim. Wreszcie, w 1544 r. awansował na urząd wojewody mazowieckiego i vicesgerenta księstwa mazowieckiego, a zarazem ostatniego pełniącego taki urząd. Zasłynął m.in. umocnieniem skarpy wiślanej przy Zamku Królewskim. Godności senatorskie łączył z dzierzawą starostw niegrodowych: warszawskiego (od 1533 r.), nurskiego (od 1550 r.) i łomżyńskiego (od 1551 r.). Od roku 1528 biskup płocki Andrzej Krzycki mianował Jana biskupim starostą pułtuskim, którym ten był chyba do 1535 r., sprawując (nie bez prowentu) nadzór nad potężnym uposażeniem biskupstwa płockiego.

Mikołaj Dzierzowski (ok. 1490–1556) razem z bratem zapisał się do Akademii krakowskiej w marcu 1514 r., ale studiów wówczas nie ukończył³⁸. Studiował w Krakowie już jako kleryk diecezji płockiej i kanonik warszawski. To beneficjum dla ułatwienia mu studiów wyrobił mu niewątpliwie wspomniany wyżej cioteczny brat Mikołaj Wilkanowski. Również dzięki kan. Wilkanowskiemu otrzymał Dzierzowski w 1522 r. kanonię płocką. Po przerwaniu studiów na wydziale sztuk wyzwolonych dostał się w 1518 r. do kancelarii królewskiej w charakterze notariusza. Na dwór królewski zaprotegował go zapewne A. Krzycki, stronnik Bony³⁹. Potem Krzycki jako biskup płocki promował konsekwentnie Mikołaja w kapitule katedralnej. Dzierzowski, chociaż nie był prałatem, szybko wyrobił sobie w kapitule mocne stanowisko i cieszył się jej zaufaniem. Dnia 10 maja 1529 r. zasiadał w synodzie diecezjalnym płockim, odprawionym pod przewodnictwem Krzyckiego. Potem, w maju 1532 r., wraz z Janem Lewickim wydelegowany został na synod prowincjonalny piotrkowski. W roku 1537 witał w gronie kapituły razem z Piotrem Gamratem, podówczas już biskupem przemyskim, nowego pasterza diecezji płockiej Jana Chojeńskiego⁴⁰ i tegoż roku w maju kapituła wysłała go na synod prowincjonalny piotrkowski. Po objęciu przez Gamrata biskupstwa płockiego w 1538 r. otrzymał po nim dziekanę płocką i, już jako dziekan, zasiadał w kapitule generalnej 4 maja. Przerwą w kolejnych awansach były studia we Włoszech, które odbył w Padwie w okresie 1539–1540. W marcu 1542 r. Dzierzowski został biskupem kamienieckim, w 1542 r. chełmskim, 1543 r. włocławskim i wreszcie w 1546 r. arcybiskupem gnieźnieńskim⁴¹.

³⁷ Jan Dzierzowski z Pawłowa (Id: 239497), w: *Corpus Academicum Cracoviense (CAC)*, http://cac.historia.uj.edu.pl/osoba/239497_Jan_Dzierzowski_z_Paw%C5%82owa (dostęp: 29 grudnia 2025).

³⁸ Mikołaj Dzierzowski z Pawłowa (Id: 239464), w: *Corpus Academicum Cracoviense (CAC)*, http://cac.historia.uj.edu.pl/osoba/239464_Miko%C5%82aj_Dzierzowski_z_Paw%C5%82owa (dostęp: 29 grudnia 2025).

³⁹ W. Pociecha, *Arcybiskup gnieźnieński...*, s. 40–41.

⁴⁰ K. Śmigiel, dz. cyt., s. 443.

⁴¹ Tamże, s. 449.

Wspinającym się mozolnie, ale i skutecznie po kolejnych szczeblach kariery Dzierzgowskim ciążyć chyba musiała skromnie prezentująca się ich rodowa siedziba w Pawłowie. W latach 30. Jan był już senatorem-kasztelanem ciechanowskim, starostą warszawskim i starostą biskupim. Mikołaj był kanonikiem katedralnym płockim i awansował w 1538 r. na dziekanę płocką. Skromny i już wówczas blisko stuletni drewniany kościółek w rodowym Pawłowie nie bardzo zaś nadawał się na świątynię reprezentacyjną, zwłaszcza taką, gdzie można by stworzyć nekropolię godną coraz bardziej zasłużonych Boleściców. Możliwości finansowe braci oraz chęć wzniesienia świątyni trwałej, reprezentacyjnej i godnej miana rodowej nekropolii należy uznać za zasadne motywy podjęcia inwestycji przez Mikołaja i Jana Dzierzgowskich.

Wydaje się, że będący wówczas elitą ziemi ciechanowskiej Dzierzgowscy szukali wzorów w ówczesnych reprezentacyjnych, podobnej rangi i wielkości budowach sakralnych powstających wtedy na Mazowszu. Charakterystycznym, wspólnym elementem architektonicznym bryły tych świątyń są okrągłe lub wieloboczne wieżyczki, często flankujące zachodnie fasady jednonawowych budowli. Na myśl przychodzi tu kilka przykładów, zidentyfikowanych przez Roberta Kunkla⁴². Zdaniem autora zapożyczenie wywodzi się z Niderlandów (Brugii), skąd przywędrowało do Gdańska (np. kościół św. Katarzyny) i Torunia (wieża ratusza). Można je także odnaleźć w niezachowanych do dziś elementach wieży zamkowej (dzwonnicy katedralnej) w Płocku⁴³. Prawdopodobnie były one naśladowane przy budowie późnogotyckich kościołów. Być może ich wykorzystanie stanowić miało imitację dawnego pochodzenia świątyni (rodu) przez wprowadzenie swoistej formy „neoromanizmu”⁴⁴. Gdy idzie o świątynię z mazowieckiej prowincji, pierwszy tego typu przykład stanowić może kościół w Serocku wznoszony od roku 1525 z fundacji ostatnich książąt mazowieckich Stanisława i Janusza III, staraniem ówczesnego proboszcza Wojciecha Popielskiego h. Nałęcz z Popielzyna, zarazem ostatniego podkanclerzego Księstwa Mazowieckiego i kanonika warszawskiego⁴⁵. Budowę dokończył, po zrzeczeniu się prepozytury serockiej przez Wojciecha w 1528 r., ks. Jan Popielski, zapewne krewny pierwszego⁴⁶. Kolejne zbliżone rozwiązanie znajduje się w Kiernozi. To parafialny kościół św. Małgorzaty powstały ok. połowy XVI w. z fundacji Sierpskich, gdzie przy wieży fasady zachodniej także dobudowano okrągłą wieżyczkę⁴⁷. Podobnie chronologicznie można wskazać kościół pw. Świętego Krzyża w Zakroczymiu. Jego budowa rozpoczęła się po roku 1508, a fasadę zachodnią zamykają także dwie okrągłe wieżyczki, przy tym

⁴² R. Kunkel, *Architektura gotyckiego kościoła farnego miasta Serocka*, w: *Serock i Mazowsze na przestrzeni dziejów. Studia z okazji 600-lecia nadania praw miejskich Serockowi*, red. S. Jakubczak, R. Łolo, Serock 2017, s. 52–53.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Tamże, s. 53.

⁴⁵ J. Grabowski, *Serock w okresie panowania Piastów mazowieckich*, w: *Serock i Mazowsze...*, s. 40–41.

⁴⁶ R. Łolo, *Miasta mazowieckie w XVI–XVIII wieku. Studia i szkice*, Warszawa 2021, s. 154.

⁴⁷ KSZ, t. 2: *Województwo łódzkie*, red. J.Z. Łoziński, Warszawa 1954, s. 122–123; R. Kunkel, *Architektura gotycka...*, s. 238.

w południowej znajdują się schody na chór. Pierwotnie elementy takie zamykały też fasadę wschodnią zakroczymskiej fary⁴⁸.

Świątynia w Pawłowie jest stosunkowo niewielkich rozmiarów (46 x 18 łokci, 27,4 x 10,7 m). Wzniesiono ją na planie prostokąta z dołączonymi od strony północnej, być może starszymi, zakrystią oraz skarbczykiem. Mur wykonano z cegły z użyciem głazów, a dach kryto dachówką. Gmach jest jednoprzestrzenny, siedmioprzęsłowy, stropowy, oskarpowany, nie posiada wieży. Wnętrze mieściło pięć ołtarzy: główny św. Antoniego i cztery boczne: NMP, „Pana Jezusa”, św. Tekli i św. Wawrzyńca⁴⁹. Gdy idzie o organy, to w roku 1756 nakazano naprawić jakiś mały instrument⁵⁰. W 1764 r. zapisano „pozytyw stara, ale dobra”, a w 1817: „pozytyw stara, mała reparaacyj potrzebująca”⁵¹. Był on mocno zniszczony w trakcie I wojny światowej, a odbudowano go w 1923 r. według projektu Stefana Szyllera⁵². Wydaje się, że w swym pierwotnym kształcie była typowym, ale w miarę nowoczesnym, powielanym na ówczesnym Mazowszu i trwałym rozwiązaniem, spełniającym reprezentacyjne i sepulkralne potrzeby rozpoczynającego szerszą karierę rodu Dzierzgowskich.

Sama zaś ówczesna parafia zaliczana być może do mniejszych. W rejestrze poborowym z 1552 r. odnotowano: 30 chłopów z rodzinami w Pawłowie, 7 w Pawłótku oraz 26 w Kosmowie. Nie podano liczby mieszkańców Rzęgnowa⁵³. Szacunkowo mogło to być więc ok. 400 parafian. Jedyna karczma na terenie parafii odnotowana została w Kosmowie⁵⁴. Według rejestru pogłównego z 1674 r. parafię zamieszkiwało: Pawłowo – 30, Kosmowo – 51, Pawłótko – 52, Rzęgnowo – 43 opodatковane osoby⁵⁵. W roku 1819 podano łącznie 89 dymów i 662 mieszkańców (323 mężczyzn i chłopców oraz 339 kobiety i dziewczynki)⁵⁶.

Wróćmy jednak na chwilę do stanu parafii z XVI stulecia jako do głównego wątku naszych rozważań. Na fakt, że parafialna świątynia w Pawłowie powstała jako rezydencjonalna i miała służyć Dzierzgowskim jako rodowa nekropolia wskazuje jeszcze jedna fundacja w świątyni. Chodzi mianowicie o, do niedawna słabo rozpoznany, renesansowy (przed 1571 r.), piętrowy nagrobek Dzierzgowskich. Ze względu na jego bardzo zły stan zachowania długo nie zajmował on badaczy, a nawet nie do końca wiązano go z Jastrzębcami, czasem łącząc go z Baranowskimi⁵⁷. Gruntowniejszym badaniom, a w efekcie ostatecznej identyfikacji

⁴⁸ KSZ, t. X z. 10, oprac. I. Galicka H. Sygietyńska, Warszawa 1987, s. 66–67; R. Kunkel, *Architektura gotycka...*, s. 361.

⁴⁹ *Dekanat przasnyski...*, s. 80.

⁵⁰ ADP, AV 268, k. 121; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. X z. 10*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska, Warszawa 1987.

⁵¹ W.Z. Łyjak, *Organy na Mazowszu w diecezji płockiej od XIV wieku do 1818 roku*, Płock 2005, s. 200.

⁵² R. Kunkel, *Architektura gotycka...*, s. 283.

⁵³ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego ASK I-Rejestry poborowe, sygn. 1/7/0/3/27, k. 880.

⁵⁴ Tamże, k. 827.

⁵⁵ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego ASK I-Rejestry poborowe, sygn. 1/7/0/3/66, k. 538.

⁵⁶ *Dekanat przasnyski...*, s. 83.

⁵⁷ KSZ, t. 10, z. 18, s. 20.

fundatora, pochowanych i autora dzieła dokonała niedawno Olga M. Hejduk⁵⁸. Z jej badań wynika, że fundatorem nagrobka jest syn Jana Dzierzgowskiego Feliks Zbożny Dzierzgowski (1520–1571), kasztelan sochaczewski, starosta osiecki. Jana przedstawiono na płycie figuralnej w górnej kondygnacji, a w dolnej Feliksa Zbożnego wraz z małżonką Anną Szreńską z Sokołowa h. Dołęga. Warstwa figuralna, ornamentalna (zachowana szczątkowo jedynie w formie kartuszy inskrypcyjnych) i architektura pomnika wykazują na silne związki z dziełami powstałymi w warsztacie Santiago Gucciego, co przesądziło o przypisaniu temu wybitnemu artyście autorstwa. Na związki z warsztatem Gucciego wskazują również koligacje rodzinne Dzierzgowskich. Nagrobek pod względem formy ściśle nawiązuje do pomników powstałych w latach 60. i 70. XVI w. na obszarze historycznego Mazowsza, w tym szczególnie nagrobka Kobylnickich z Kobylnik (schemat architektoniczny) oraz licznych pomników z figurami rycerzy w zbrojach o charakterystycznym, jak w Pawłowie, upozowaniu postaci. Według O. Hejduk to właśnie na Mazowszu w Pawłowie, po raz pierwszy na ziemiach polskich, występuje wariant nagrobka piętrowego z trzema figurami, zrealizowany w nagrobku rodziny Dzierzgowskich. Ukazuje to więc po raz kolejny i dobitnie, jakie funkcje przewidywali dla pawłowskiej świątyni jej fundatorzy.

W XVII stuleciu wsie z terenu parafii przeszły w ręce innych właścicieli (1674 r. Pawłowo, Pawłówko, Kosmowo w rękach Jana Poniatowskiego, Rzęgnowo we władaniu wojskiego ciechanowskiego Jerzego Duczymińskiego)⁵⁹. W 1819 r. kolatorami kościoła byli Maciej Dziedzicki – dziedzic Pawłowa i Antoni Nosarzewski z Szumierza⁶⁰. Zmiany właścicieli i zniszczenia świątyni zatarły zatem jej pierwotne cechy, jakie nadali jej fundatorzy z rodu Dzierzgowskich. Przywrócenie właściwego kontekstu historycznego pozwoli zaś pełniej spojrzeć i zrozumieć znaczenie oraz pierwotny kontekst tej oryginalnej północnomazowieckiej świątyni w skromnej dziś parafii płockiej diecezji.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Źródła archiwalne

Archiwum Diecezjalne w Płocku:

AV 268, Wizytacja 1756 roku.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

Archiwum Skarbu Koronnego ASK I-Rejestry poborowe, sygn. 1/7/0/3/66.

Archiwum Skarbu Koronnego ASK I-Rejestry poborowe, sygn. 1/7/0/3/27, k. 808 i 827.

Źródła drukowane

Kazimierza Stronczyńskiego *opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844–1855)*, t. IV: *Gubernia Płocka*, oprac. R. Kunkel przy udziale W. Szymańskiego, Warszawa 2013.

⁵⁸ O.M. Hajduk, *Rzeźba funeralna na Mazowszu w XVI wieku*, Warszawa 2021, s. 69–74.

⁵⁹ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego ASK I-Rejestry poborowe, sygn. 1/7/0/3/66, k. 538.

⁶⁰ *Dekanat przasnyski...*, s. 79.

- Materiały do dziejów ziemi płockiej*, t. 7: *Ziemia przasnyska*, oprac. M.M. Grzybowski, Płock 1995.
- Marticularum Ducatus Masoviae codices saeculo XV–XVI conscripti. T. 1, Liber distinctus numero 333 annorum 1417–1429*, Warszawa 1918.
- Z archiwaliów diecezjalnych XIX wieku. Dekanat przasnyski*, z. 7, oprac. M.M. Grzybowski, Płock 2000.

Opracowania

- Borkiewicz-Celińska A., *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej w XV wieku: (1370–1526)*, Wrocław 1970.
- Boroda K., *Synowie możnowładztwa i szlachty mazowieckiej na studiach na Uniwersytecie Krakowskim w latach 1400–1515*, w: *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, E. Dubas-Urwanowicz, Białystok 2003.
- Dzięgielewski J., *Mazowszanie na urzędach centralnych w wieku XVI–XVII*, w: *Mazowsze na pograniczu kultur w średniowieczu i nowożytności*, red. M. Dygo, Pułtusk 2007.
- Dzięgielewski J., *Najznamienitsi na Mazowszu za Jagiellonów i Wazów w XVI–XVII w.*, w: *Studia z historii społecznej ofiarowane profesorowi Andrzejowi Wyczańskiemu*, Białystok 2004.
- Encyklopedia katolicka*, t. XV: *Pastoralna psychologia-Porphyreon*, red. S. Wilk i in., Lublin 2011.
- Encyklopedia kościelna*, t. XVIII, Warszawa 1892.
- Grabowski J., *Dynastia Piastów mazowieckich. Studia nad dziejami politycznymi Mazowsza, intytulacją i genealogia książąt*, Kraków 2012.
- Grabowski J., *Janusz II książę mazowiecki, pretendent do tronu polskiego (1455–16 lutego 1495)*, Kraków 2023.
- Grabowski J., *Serock w okresie panowania Piastów mazowieckich*, w: *Serock i Mazowsze na przestrzeni dziejów*, *Studia z okazji 600-lecia nadania praw miejskich Serockowi*, red. S. Jakubczak, R. Lolo, Serock 2017.
- Hajduk O.M., *Rzeźba funeralna na Mazowszu w XVI wieku*, Warszawa 2021.
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. II: Województwo łódzkie*, red. J.Z. Łoziński, Warszawa 1954.
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. X, z. 10*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska, Warszawa 1987.
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. 10: Dawne woj. warszawskie, z. 18: Przasnysz i okolice*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska, Warszawa 1980.
- Korytkowski J., *Arcybiskupi gnieźnieńscy: prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821, czyli do połączenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z biskupstwem poznańskim*, t. 3, Poznań 1889.
- Kosman M., *Poczet prymasów Polski*, Warszawa 1997.
- Kunkel R.M., *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006.
- Kunkel R.M., *Architektura gotyckiego kościoła farnego miasta Serocka*, w: *Serock i Mazowsze na przestrzeni dziejów*, *Studia z okazji 600-lecia nadania praw miejskich Serockowi*, red. S. Jakubczak, R. Lolo, Serock 2017.
- Lolo R., *Dzieje parafii w czasach staropolskich*, w: *Dzieje parafii pod wezwaniem Ducha Świętego w Węgrzynowie (1398–2020)*, red. J. Gołota, J. Mironczuk, Ostrołęka 2021.

- Lolo R., *Miasta mazowieckie w XVI–XVIII wieku. Studia i szkice*, Warszawa 2021.
- Łyjak W.Z., *Organy na Mazowszu w diecezji płockiej od XIV wieku do 1818 roku*, Płock 2005.
- Nowowiejski A.J., *Płock. Monografia historyczna*, Płock 1930.
- Opaliński E., *Rodziny wielkosenatorskie w Wielkopolsce, na Kujawach i na Mazowszu za Zygmunta III. Podstawy karier*, Warszawa 2007.
- Pociecha W., *Arcybiskup gnieźnieński, Mikołaj Dzierzgowski, prymas Polski (ok. 1490–1559). Zarys biograficzny*, „Nasza Przesłość” 1947, nr 2.
- Pociecha W., *Dzierzgowski Mikołaj h. Jastrzębiec (ok. 1490–1559)*, PSB, t. 6, Kraków 1948.
- Serock i Mazowsze na przestrzeni dziejów. *Studia z okazji 600-lecia nadania praw miejskich Serockowi*, red. S. Jakubczak, R. Lolo, Serock 2017.
- Sitnik A.K., *Bernardyni i ich placówki klasztorne na północnym Mazowszu*, w: *Miejsce, które ratuje. Prostota franciszkańska i rokokowa ekspresja w założeniu pielgrzymkowym w Ratowie nad Wkrą*, red. M. Wardzyński, Warszawa 2020.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, W. Walewski, F. Sulimierski, t. VII, Warszawa 1886.
- Sucheni-Grabowska A., *Odbudowa domeny królewskiej w Polsce w latach 1504–1548*, Wrocław 1967.
- Śmigiel K., *Prymasostwo polskie. Instytucja – prymasi – dokumenty*, Warszawa 2018.
- Wilska M., *Mazowieckie środowisko dworskie Janusza Starszego. Studium społeczne*, Warszawa 2012.
- Wolff A., *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370–1526*, Warszawa 1962.

Netografia

- IH PAN: <https://www.slownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=14339&q=Paw%C5%82owa&d=0&t=0>.
- Jan Dzierzgowski z Pawłowa (Id: 239497), w: Corpus Academicum Cracoviense (CAC), http://cac.historia.uj.edu.pl/osoba/239497_Jan_Dzierzgowski_z_Paw%C5%82owa.
- Mikołaj Dzierzgowski z Pawłowa (Id: 239464), w: Corpus Academicum Cracoviense (CAC), http://cac.historia.uj.edu.pl/osoba/239464_Miko%C5%82aj_Dzierzgowski_z_Paw%C5%82owa.
- Wolff A., *Pawłowo Kościelne. Kartoteka powiatu przasnyskiego w średniowieczu. Kartoteka Słownika historyczno-geograficznego Mazowsza w średniowieczu*, <https://rcin.org.pl/ihpan/dlibra/publication/76079/edition/57289/content>.